

ÎN LEGĂTURA CU VECHIMEA CULTURII HAMANGIA *

VLADIMIR DUMITRESCU

Cred că, pentru o sesiune de comunicări științifice la Muzeul [de istorie] din Tulcea, nu poate fi lipsită de interes discutarea problemei vechimii culturii neolitice Hamangia, caracteristică tocmai pentru provincia românească dintre Dunăre și Mare. Și de aceea am socotit potrivit să tratez aci pe scurt această problemă.

Dacă descoperirea unei noi culturi preistorice se poate datora și unei întâmplări norocoase, nu e mai puțin adevărat că nimeni nu poate contesta meritele descoperitorului în această privință, mai ales atunci cînd el a revenit în chip repetat asupra ei, încercînd să o încadreze cît mai complet. De aceea cred că nu se pot contesta colegului D. Berciu meritele în privința descoperirii și cunoașterii culturii Hamangia ; și tocmai pentru că nu sînt de acord cu multe dintre punctele sale de vedere în această problemă, am ținut să fac de la început această precizare. Căci oricît de diferite ar fi părerile noastre, d-sa rămîne totuși descoperitorul și lucrările sale sînt principalul izvor documentar asupra culturii Hamangia.

Mă voi limita să discut problema vechimii ei și să încerc să văd în ce măsură pot fi acceptate — sau mai de grabă *nu* pot fi acceptate, după părerea mea, concluziile tov. Berciu.

După cum se știe, la început d-sa a afirmat că „această cultură prezintă un caracter vechi neolitic, fără a reprezenta totuși etapa inițială a neoliticului vechi din aceste regiuni”¹; puțin mai tirziu d-sa a spus că numai faza cea mai veche a acestei culturi — așa numita Proto-Hamangia — a putut fi contemporană cu cultura Criș-Starčevo² pentru a afirma că pe de o parte cultura Hamangia își avea rădăcinile în neoliticul preceramic din Dobrogea (deși, în paranteză fie spus, existența acestuia nu a fost dovedită), iar pe de altă parte că a doua com-

* Fragment din studiul *Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România*, SCIV, XXI, 2 (1970).

¹ D. Berciu, *Une nouvelle civilisation néolithique récemment découverte en Roumanie*, „Nouvelles études d'histoire“, I, București, 1955, p. 29 și suiv.

² D. Berciu, în *Istoria României*, I, 1960, p. 38 și tabelul cronologic, pl. V.

ponentă a ei a fost constituită de fondul cardial, originar din regiunea est-mediteraneană-asiatică. S-a spus chiar la un moment dat că această cultură a fost nu numai cea mai veche cultură neolitică din România³, dar și că triburile ei „au contribuit la pătrunderea la N de Dunăre a acelei prefaceri revoluționare inițiate de epoca cea nouă” și că „în tot cursul dezvoltării vieții neolitice... comunitățile gentilico-tribale de pe teritoriul dobrogean au participat la geneza culturilor din Muntenia și din Moldova”⁴.

Această mare vechime a culturii Hamangia este nu numai postulată, ci afirmată cu tărie, cu toate că — după însăși spusele descoperitorului — „fazele cele mai vechi ale culturii Hamangia nu au putut fi sesizate din punct de vedere documentar decât din puține materiale și câteva observații sporadice”⁵, ceea ce nu l-a împiedicat să spună că „purtătorii culturii Hamangia erau de mult statorniciți când se dezvolta cultura Criș-Starčevo și când grupe omenesti cu ceramică liniară se apropiau de Dunărea de jos”⁶, și totodată că „similitudinile stabilite între unele forme ale ceramicii Hamangia și acelea de tip Starčevo par a exclude o anterioritate a acestui din urmă complex în aria culturii Hamangia și susțin în schimb o evoluție sincronică a lor”⁷. Pe de altă parte, pentru a preciza și mai bine lucrurile, D. Berciu scrie în același prim volum despre cultura Hamangia că cea mai veche fază a culturii Hamangia (H.I) ar fi documentată prin „seria mai veche de materiale descoperite la Cernavodă, fie în așezările înșirate de-a lungul Dunării, fie risipite în necropolă”⁸. Acestei faze vechi ar trebui să i se atribuie materialele zise „cardiale” ca și acelea decorate cu barbotină.

Totuși, de vreme ce printre materialele publicate *nu* există o adevărată ceramică cardială și în același timp nici un alt cercetător *nu* a văzut pînă acum vreun fragment aparținînd cu adevărat acestei categorii și ținînd seama totodată de faptul că D. Berciu vorbește despre „decorul cu tehnică general-cardială... care folosește liniuțele oblice paralele”⁹ al acestei faze, sîntem înclinați să credem că *adevărata* ceramică cardială lipsește în cultura Hamangia; cu atît mai mult cu cît în primul moment descoperitorul asemenea această ceramică cu aceea a grupei „Stichband” din Centrul Europei, care numai de factură și origine cardială nu este. Ca atare credem că o putem lăsa la o parte din discuția noastră. Cît privește ceramica cu barbotină descrisă și ilustrată, ea nu pare deloc să impună o datare atît de veche, căci se știe că această specie se întilnește nu numai în culturile neolitice foarte vechi, ci și în culturi neo-eneolitice tîrzii.

³ D. Berciu, *Cultura Hamangia*, I, București, 1966, p. 109; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, p. 55.

⁴ D. Berciu, în volumul D. M. Pippidi-D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, vol. I, Buc., 1965, p. 15.

⁵ Idem, *Zorile istoriei*, p. 59.

⁶ *Ibidem*, p. 58—59.

⁷ Idem, *Cultura Hamangia*, p. 17.

⁸ *Ibidem*, p. 112.

⁹ *Ibidem*.

Nici celelalte materiale atribuite acestei faze vechi nu îndreptăţesc marea vechime de i se acordă acesteia, de vreme ce ea nu este documentată nici printr-un strat propriu, nici prin vreo aşezare specifică (fapt relevat chiar de D. Berciu), aşa încît ea rămîne cu totul problematică. Dar chiar dacă am admite existenţa ei, ea nu ar putea fi atît de veche, de vreme ce „contactul între liniar-ceramică şi cultura Hamangia a avut loc, după cît se pare în prezent, spre sfîrşitul fazei Hamangia I (I c)“¹⁰, căci acest contact n-ar fi putut avea loc decît cu faza recentă a ceramicii liniare—aceea zisă cu note muzicale —, deoarece numai aceasta s-a apropiat oarecum de Dunăre. Iar această fază fiind *posterioră* culturii Criş-Starčevo în Moldova (cum s-a dovedit prin sondajul stratigrafic de la Perieni), este clar că nici cultura Hamangia nu ar putea fi socotită mai veche decît cultura Criş-Starčevo.

Mi se pare însă mai potrivit să lăsăm la o parte aceste afirmaţii şi ipoteze în bună parte contradictorii şi să ne referim la acele fapte care nu pot fi interpretate în chip subiectiv. Prin urmare să încercăm să căutăm soluţia în observaţiile stratigrafice, cîte s-au putut face, şi în materialele „de import“ descoperite în aşezările culturii Hamangia şi vice-versa, care ne vor da posibilitatea să stabilim cronologia relativă a culturii Hamangia în raport cu celelalte culturi neolitice din România.

Cele mai vechi paralele (şi de altfel foarte sporadice) care pot fi stabilite între cultura Hamangia şi o altă cultură neolitică din România — lăsînd la o parte ceramica cu barbotină, neconvingătoare în această privinţă — se situează la nivelul fazei Bolintineanu a culturii Boian. Printre fragmentele descoperite la Cernavoda, unele pot fi considerate foarte apropiate de ceramica Bolintineanu, dintre acestea făcînd parte şi acelea decorate cu pliseuri¹¹. Totodată în aşezarea de la Techirghiol aparţinînd culturii Hamangia a fost găsit un fragment ceramic despre care descoperitorii spun că „prin decor se aseamănă cu materialele din faza Bolintineanu“¹², pe lingă alte piese care prezintă analogii frapante cu ceramica fazei următoare — Giuleşti — a culturii Boian¹³. După cum m-a informat colegul S. Morintz, aceste paralelisme au fost confirmate prin descoperirile sale încă inedite de la Coslogeni (pe Dunăre, în jud. Ialomiţa), unde s-au putut observa relaţii foarte strînse între materialele aparţinînd *fazei vechi* a culturii Hamangia şi acelea ale fazei Bolintineanu.

Pe de altă parte, dacă luăm ca bază datele rapoartelor de săpături şi ale altor studii, ar rezulta că cea mai veche fază a culturii Hamangia „cunoscută pînă astăzi, ar fi aceea identificată la Cernavoda-Columbia C“¹⁴, deşi cu puţin timp înainte se afirmase că „ceramica din punctul C

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, fig. 12'1, 3—4 şi fig. 13.

¹² E. Comşa, Doina Galbeniu şi A. Aricescu, *Săpături arheologice la Techirghiol*, „Materiale“, VIII, p. 165 şi urm.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, *Săpăturile de la Cernavoda*, „Materiale“, VI, p. 95 şi urm.

completează conținutul fazei mai târzii¹⁵. În această zonă, ca și la Cernavoda-Columbia D, s-au găsit „fragmente decorate în tehnica exciziei și a încrustației, folosind motive caracteristice culturii Giulești“¹⁶ — care, precum se știe, este a doua fază a culturii Boian. De altfel, printre fragmentele ilustrate, unele ar putea fi caracteristice chiar pentru faza III (Vidra) a aceleiași culturi. În același timp, în unele dintre mormintele necropolei de la Cernavoda-Columbia D au fost descoperite materiale considerate de descoperitori ca elemente de sincronizare între una din perioadele mai vechi ale culturii Hamangia¹⁷ și faza Giulești-Boian.

Tot la Cernavoda, pe Dealul Sofia, s-a putut constata că „într-o perioadă mai avansată a culturii Hamangia aceasta s-a dezvoltat paralel cu cultura Boian... aspectul Vidra“¹⁸. Această „perioadă avansată“ este reprezentată și de descoperirile făcute în așezarea Ceamurlia de jos. În sfârșit, tot în aceeași necropolă de la Cernavoda s-a găsit „un fragment de cutie-suport cu urme de culoare roșie de formă cunoscută din aspectul Spanțov, faza finală a culturii Boian și în aspectul Petru-Rareș de la începutul culturii Gumelnița“¹⁹.

De o deosebită importanță pentru sincronismele dintre culturile Hamangia și Boian trebuie însă considerate descoperirile din tell-ul de la Hirșova, pe malul Dunării. Aci, sub un nivel aparținând fazei Boian-Spanțov și deasupra altui nivel aparținând fazei Boian-Vidra (deci Boian III) a fost găsită o mare cantitate de fragmente ceramice datînd din faza Ceamurlia de jos a culturii Hamangia²⁰, deci faza Hamangia III. Această descoperire precizează într-un chip indiscutabil că această fază este cel puțin parțial, dacă nu eventual chiar cu totul posterioară fazei Boian III. Conducătoarea săpăturilor de la Hirșova, Doina Galbenu, s-a gîndit de altfel și la un sincronism parțial și între faza Hamangia III și faza Boian-Spanțov (deci Boian IV)²¹.

Cît privește asemănările vagi indicate între unele elemente ale decorului ceramicii Hamangia și acela al ceramicii liniare, ele nu sînt suficient de convingătoare pentru a constitui puncte de reper în încercarea de a se căuta sincronisme între cultura Hamangia și *faza veche* a culturii ceramicii liniare.

Așa dar, cu toate contradicțiile ce s-au putut remarca din citatele noastre; dacă se lasă la o parte asemănările și apropierile de ordin general sau incert, care nu pot indica sincronisme sigure, trebuie să recunoaștem că se pot totuși formula unele concluzii valabile în ceea ce privește cronologia relativă a culturii Hamangia. Cea mai sigură pornește de la constatarea că trebuie să admitem, pe baze stratigrafice,

¹⁵ S. Morintz și D. Berciu, *Șantierul arheologic Cernavoda*, SCIV, VI, 1955, p. 151 și urm. (v. p. 154).

¹⁶ *Ibidem*, p. 153—154.

¹⁷ D. Berciu și S. Morintz, *Săpăturile de la Cernavoda*, „Materiale“, V, p. 99 și urm. (v. p. 102).

¹⁸ *Ibidem*, p. 105.

¹⁹ D. Berciu și S. Morintz, *Șantierul arheologic Cernavoda*. „Materiale“, III, p. 83 și urm. (v. p. 89).

²⁰ Doina Galbenu, *Așezarea neolitică de la Hirșova*, SCIV, XIII, p. 235-306.

²¹ *Ibidem*.

că faza Hamangia III a fost, în linii generale, contemporană cu faza Boian-Vidra (lucru pe care îl admite și tov. Berciu) și cu începuturile fazei Boian-Spanțov. De aci rezultă că faza precedentă (II) a culturii Hamangia, respectiv faza Galovița, va trebui socotită în linii generale contemporană cu faza Boian-Giulești (=Boian II) și cel mult cu sfârșitul fazei Boian-Bolintineanu (= Boian I). Se poate deci admite că cea mai mare parte a fazei Bolintineanu a fost sincronă cu faza Hamangia I. Și, cel mult, s-ar putea admite un sincronism parțial între începuturile culturii Hamangia și etapa — sau etapele finale ale culturii Dudești din Muntenia, cultură contemporană, precum se știe, cu faza Vinča-Turdaș A.

Judecînd după unele dintre afirmațiile tov. D. Berciu, ar trebui să credem că aceste concluzii corespund în bună parte cu ale sale.

Din păcate însă, în dorința sa de a afirma mereu marea vechime a culturii Hamangia, d-sa formulează și alte concluzii cu totul contradictorii. Într-adevăr, d-sa scrie în același volum că „ceramica de stil cardial“ din faza Pre-Sesklo din Grecia de N este „atît de asemănătoare cu ceramica perioadei Hamangia III (Ceamurlia) din Dobrogea“, încît aceasta s-ar putea explica eventual și prin deplasarea grupurilor cu ceramică cardială Pre-Sesklo spre gurile Dunării²². Și astfel d-sa crede că „s-a putut dobîndi sincronismul între faza a III-a a culturii Hamangia... și ultima etapă a perioadei... Pre-Sesklo din Tesalia²³. Mai mult încă, perioadei precedente din Tesalia (Proto-Sesklo) „îi corespunde în Dobrogea faza Hamangia II, documentată prin bogata așezare de pe lacul Golovița“²⁴ și în sfîrșit în felul acesta s-ar putea „întrevedea un paralelism în dezvoltarea fazelor I, a II-a și a III-a a culturii Hamangia și neoliticul vechi din Grecia de nord“²⁵.

Nu înțelegem însă cum tov. Berciu nu s-a gîndit la faptul că, dacă am admite aceste sincronisme, ar trebui implicit să admitem și sincronismul primelor trei faze ale culturii Boian cu fazele amintite ale neoliticului vechi din Grecia — de vreme ce d-sa admite paralelismele Boian III — Hamangia III și Boian II — Hamangia II! Evident, o asemenea sincronizare a primelor trei faze ale culturii Boian cu primele trei faze ale neoliticului vechi din Grecia de N ar fi nu numai în contradicție cu toate sincronismele general admise pentru culturile neolitice din SE Europei, ci în contradicție cu realitățile stratigrafice indiscutabile. Căci ar trebui să credem că faza Boian III a fost contemporană cel puțin cu cultura Starčevo-Criș, cînd se știe că între Boian III și Starčevo-Criș trebuie intercalate atît primele două faze ale culturii Boian cît și cultura Dudești — sigur posterioară culturii Starčevo-Criș.

De altfel și cronologia absolută vine în sprijinul concluziilor noastre. Într-adevăr, singurele date C 14 obținute pentru cultura

²² D. Berciu, *Cultura Hamangia*, p. 56 și p. 59.

²³ *Ibidem*, p. 37.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

Hamangia (faza III) indică ca. 4000 î. e. n.²⁶, ceea ce pare să confirme ipoteza că această fază este în parte contemporană și cu faza Boian-Spanțov (=Boian IV), deoarece datele C 14 obținute pentru stratul Boian-Spanțov din așezarea de la Căscioarele se situează tocmai în jurul anilor 4000—3900 î. e. n. Ceea ce ar putea dovedi, de altfel, că un eventual decalaj între fazele culturii Boian și acelea ale culturii Hamangia ar fi mai de grabă în favoarea primelor.

Așa dar ipotezele trebuie să cedeze în fața realităților, oricât de aparent armonioase ar fi construcțiile ce se sprijină exclusiv pe ele. Iar noi rămânem la concluzia mai sus formulată (deci un sincronism aproape desăvârșit între fazele culturilor Hamangia și Boian), rezervându-ne plăcerea de a reveni cu alt prilej mai în amănunt asupra diferitelor asemănări și sincronisme propuse cu aria culturală adevărat cardială din Mediterana. Cît privește problema neoliticului vechi din Dobrogea, lămurirea ei rămîne în sarcina cercetărilor viitoare pe care trebuie să le promoveze atît Institutul de Arheologie cît și muzeele din provincia dintre Dunăre și Mare.

QUELQUES REMARQUES SUR L'ÂGE DE LA CULTURE DE HAMANGIA

Parmi les cultures néolithiques identifiées sur le territoire de la Roumanie, les dernières deux décénies — dont l'existence n'était pas même soupçonnée avant 1949 — il y a aussi la culture de Hamangia de Dobroudja, connue par les fouilles d'il y a environ 15 ans entreprises par le prof. D. Berciu.

Le fait qu'aucune des cultures néolithiques anciennes découvertes ailleurs en Roumanie — premièrement la culture Criș-Starcevo et puis la culture linéaire et la culture Vinča-Turdaș (la culture Dudești aussi) — n'ont pas été encore identifiées sur le territoire de la Dobroudja, a déterminé notre collègue à attribuer graduellement à la culture de Hamangia une ancienneté de plus en plus grande et même un rôle décisif dans la formation et la propagation du néolithique dans le reste du territoire roumain.

Quoique *ex silentio* on ne doit pas en principe formuler des conclusions, sans doute la constatation que la culture de Hamangia est, au moins pour le moment, la plus ancienne culture néolithique sur le territoire de la Dobroudja, ne peut être contestée, laissant aux recherches et découvertes dans le temps à venir la tâche de confirmer ou d'infirmer cette conclusion. Mais cette chose ne signifie pas à tout prix que la plus ancienne culture de Dobroudja doit être contemporaine de la plus ancienne culture néolithique du Nord du Danube — d'autant que des faits et circonstances que nous ne connaissons pas encore pourraient montrer que le commencement du néolithique céramique en Dobroudja devrait éventuellement être situé un peu plus tard que celui des zones avoisinantes.

Mais indifféremment si on découvrira ou non en Dobroudja une culture néolithique plus ancienne (le néolithique acéramique y compris) que la culture de Hamangia, les commencements de celle-ci — et donc son ancienneté — doivent être confirmés par des preuves concluantes. Mais l'auteur cité n'apporte aucun argument fondé pour soutenir sa thèse, donc les conclusions respectives ne peuvent être prises en considération.

En effet, pour pouvoir apparaître aussi ancienne, la culture de Hamangia a été définie comme une culture (à céramique Cardium — quoique jusqu'à présent on n'a ni vu, ni publié aucun fragment Hamangia décoré par cette

²⁶ *Ibidem*, p. 114.

technique. Même si la décoration pointillée, caractéristique à la céramique de Hamangia, dérive vraiment de la décoration cardiale, il s'agit d'une dérivée tardive, comme sa propre décoration et ses formes céramiques aussi évoluées en témoignent.

C'est seulement en s'appuyant sur les données stratigraphiques qu'on peut accorder ou refuser la grande ancienneté proposée pour le début de la culture de Hamangia. Dans ces circonstances la chance nous a sourit, en informant pourtant la thèse du Prof. Berciu.

Les différentes pièces céramiques „d'importation“ trouvées dans quelques habitats Hamangia de Dobroudja appartiennent à la culture de Boian, qui n'est pas si ancienne. D'autre part les découvertes du „tell“ de Hirsova confirment les indications données par ces pièces d'importation. C'est pour cela que dans le stade actuel des recherches, en s'appuyant exclusivement sur des éléments sûrs — stratigraphie et pièces d'importation — on peut affirmer que la plus ancienne phase réellement identifiée de la culture de Hamangia n'est pas antérieure à la phase Bolintineanu de la culture de Boian.

Même si nous faisons des concessions et nous admettions qu'il y a des éléments qui pouvaient être les témoins de la contemporanéité avec les étapes tardives de la culture de Dudești, cela ne changerait trop les choses. Pour la raison que — d'une part, la culture de Dudești n'est pas antérieure à la culture Vinča-Turdas A, et d'autre part, parcequ'elle fut au moins dans ses étapes finales, synchrone de la culture linéaire de la Moldavie, avancée dans la Valachie jusqu'à Ialomitza, représentée par la phase à notes de musique et qui n'est point la plus ancienne phase de la céramique linéaire.

En effet, même s'il y avait eu en Dobroudja une culture néolithique acéramique — ce qui n'est pas encore prouvé mais seulement affirmé, cette chose ne doit pas signifier que les représentants de la culture de Hamangia ont pris directement de ces supposés néolithiques acéramiques l'habitude d'utiliser les microlithes, parceque ceux-ci furent utilisés aussi par d'autres cultures qui certainement ne furent pas, à leur début, tributaires directes d'un néolithique acéramique, jusqu'à présent inconnu au nord de la Thessalie, mais d'une tradition transmise à beaucoup d'autres cultures.